

## ПОСЛАНИЦЕ МИТРОПОЛИТА ПАВЛА НЕНАДОВИЋА (1699—1768)

— ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКОГ ЦРКВЕНОГ ПАСТИРСТВА И  
ПРОПОВЕДНИШТВА У XVIII ВЕКУ —

Посланице Павла Ненадовића, митрополита карловачког (од 1749 до 1768 године),<sup>1</sup> нису остале потпуно непознате до данас. Њихов значај за проучавање нашег црквеног и културног живота у XVIII в. већ је наглашен.<sup>2</sup> А поред тога, неке од њих, четири на броју, и издао је г. прота Д. Руварац.<sup>3</sup> Али то је и све што је о овим посланицама саопштавано. Детаљније оне до сада нису проучаване; нису чак ни приказане у целокупности.

Међутим, ове посланице могу да буду за нас од интереса у двојаком погледу. Пре свега, могу да нам послуже у проучавању нашег црквеног пастирства XVIII века: и самог пастирског рада и метода и, опет с друге стране, моралног и религиозног стања народа и свештенства. Овај пасторолошки значај имају посланице због тога што су оне такав литерарни облик који се првенствено интересује савременим духовним потребама и појавама у народу. То је управо и одлика једне добре посланице: да може да пружи макар само главне црте савременог духовног живота. На другом месту, ове посланице имају свој чисто омилитички значај и важне су за историју нашег проповедништва у XVIII веку. Посланице су ипак једна врста проповеди; на њима се може видети развитак проповедништва једног периода, и ако не можда у толикој мери у коликој нам га приказују обичне проповеди. Могу оне да послуже и у изналажењу веза и зависности од туђег проповедништва, ако оне саме чине позајмљивања из туђих проповеди, као што је овде случај. Но посланице могу да буду од значаја за историју проповедништва највише по том свом утицају на савремено проповедништво и на његов развитак. Оне су у том погледу у једном изузетном положају, нарочито ако се јављају

<sup>1</sup> Биографски подаци о митрополиту Ненадовићу могу се наћи у Летопису Матице Српске, књ. 137, с. 42—70.

<sup>2</sup> Тихомир Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову. Издање Матице Српске, Нови Сад, 1907, с. 14.

<sup>3</sup> В. Сион, год. 1905, с. 257—261; год. 1906, с. 466—468; год. 1904, с. 22—25.

у времену које није богато проповедничком литературом. А ове посланице су биле баш у таквом положају да су могле да утичу на проповедништво свога времена. Ми ћемо видети како је свештенство морало да преписује ове посланице потпунице у нарочите протоколе; како је морало да их чита народу у цркви, — поједине више пута, а неке по три године непрестано, сваке недеље и празника. Уз то, у многим местима оне су доиста биле ако не једина оно бар основна проповедничка литература. Не може, дакле, бити сумње о њиховом утицају на развитак наше проповеди у средини и у другој половини XVIII века. Многе појаве чисто омилитичке природе у историји нашег проповедништва у овом периоду можемо једино да објаснимо помоћу ових или њима сличних споменика. Узмимо, на пример, само појаву интензивног увађања проповеди у богослужење у другој половини XVIII в.; па онда, узмимо широку употребу проповеди Симеона Полоцког код нас; онда, сам језик и т. д. и т. д. — Све те и многе друге појаве постају нам јасне само на овај начин.

Тако би, дакле, једно детаљније проучавање посланица митрополита Павла Ненадовића могло да има двојако оправдање: и с обзиром на наше црквено пастирство и с обзиром на проповедништво наше у XVIII веку.

## I

Митрополит Павле Ненадовић пише у једној својој посланици да је „поучеја“<sup>1</sup> давао „и во време годишнихъ визитацији и кромѣ тога, често и често... и словомъ и посланиемъ и писаниемъ“.<sup>2</sup> На неколико места у посланицама напомиње митрополит како је сматрао за обичај и дужност да шаље посланице пред почетак Божићњег и Ускршњег поста<sup>3</sup> и пред Ускршње и Божићње празнике.<sup>4</sup> Могло би се, према овоме, претпоставити да је он тако слао стално за сваку годину по четири посланице, не рачунајући ту посланице писане поводом изванредних случајева и на специјалне теме. Али толики се број

<sup>1</sup> Наводи из посланица вршиће се тачно по тексту, без икаквих прављења и измена; само ће акценат бити изостављен, пошто се и у оригиналу често изоставља, или се пак погрешно пише.

<sup>2</sup> Посланица од 17-X-1755 г.

<sup>3</sup> Посланица од 15-X-1756 г. и од 7-II-1750 г.

<sup>4</sup> Од 6-IV-1759 г.

није сачувао. Нама су познате само 53 посланице: 3 су из времена док је Ненадовић био још епископ горњо-карловачки, а 50 из времена његовог управљања карловачком митрополијом. Од овога броја имамо у оригиналу свега 31 посланицу. Ове су писане свака засебно, на folio формату; све сем једне имају потпис митрополитов — а већина има и печат — и чувају се у патријарашкој библиотеци у Карловцима.<sup>1</sup> Остале су посланице узете из циркуларних протокола манастира Раванице — Врдника<sup>2</sup> и Хопова,<sup>3</sup> сем три, те најраније, које су узете из Сиона.<sup>4</sup> Све су тачно датиране, те се види да су најчешће слате по три посланице, највише по четири а најмање по једна годишње.

По обиму су ове посланице разнолике. Имамо врло кратких, по 1—2 стране folio формата; то су обично поздравне посланице о Божићу и Ускрсу. Али понеке су и врло дугачке, нарочито оне које у себи садрже позајмљивања из руских богословских дела. Такве су често по целих 8 и 10 страна,<sup>5</sup> и то су већином посланице које су слате уз пост, или пак оне које су намењене поглавито свештеницима.

Сам облик посланица је сличан опште примљеном облику, наслеђеном од апостолских посланица. У почетку долази име и титула самог писца: „Павелъ, Божією милостію православный архієпископъ карловачкій и всегѡ въ державѣ ихъ цесаро-

<sup>1</sup> Што сам се могао користити овим посланицама имам да захвалим г. Проти Д. Руварцу, библиотекару патријарашке библиотеке, који ми је у свему изашао на сусрет и много помогао својим обавештењима.

<sup>2</sup> Овом приликом захваљујем г. настојатељу манастира, о. Архимандриту Макарију за дозволу да сам се могао послужити овим циркуларним протоколом.

<sup>3</sup> Ови циркуларни протоколи садрже уопште све митрополитове циркуларе у целини преписане. Како скоро сви циркулари имају исту форму коју имају и праве посланице, т.ј. садрже у наслову потпуну титулу митрополитову, имају исту адресу коме се упућују и исти завршетак као и посланице, то при издавању правих посланица из броја циркулара могуће је руководити се једино садржином. Ми смо у овом случају тако и поступили, издвојивши из протокола као посланице све оне циркуларе који се одликују чисто моралном и религиозном садржином. Тако је узет само мали број. Изостављени су сви циркулари који се односе на манастирске материјалне стране, или третирају поједина питања манастирског живота, па макар то била и питања дисциплине.

<sup>4</sup> Сион, 1905, с. 257—261; 1906, с. 466—468;

<sup>5</sup> нпр. посл. од 28-II-1753 г. и од 23-IV-1753 год.

кравлевскаго величества обрѣтающагося славно сербскаго и валахійскаго народа митрополитъ“. Доцније, почев од 11-ХИ-1753 г. додаје се после овога још и: „и обоихъ цесаро-кравлевскихъ величествъ тайный совѣтникъ.“ За овим дође адреса и поздрав. Ређе се ставља оваква адреса: „Благоговѣннѣишемъ началномъ прѣтопресвѣтеръ и священникомъ в' богохранимомъ протопопѣтѣ карловачкомъ обрѣтающимъ благодать и миръ ѿ Бога“; ово значи да се посланица упућује искључиво свештеницима. Обично дође овако: „Благоговѣннѣишемъ началномъ прѣтопресвѣтеръ, священникомъ, дѣакономъ и причтѣ церковномъ, благоплеменитороднымъ по санъ и достоинствѣ господамъ воинственнымъ и воинствѣ, благопочтеннымъ великимъ биривомъ, сенаторомъ, кнезвомъ, ешкѣтомъ, трговцемъ занатлиамъ, земледѣлцемъ и всѣмъ обще всякаго званія, состоянїя пола же и возраста обрѣтающимъ в' богохранимомъ протопопѣтѣ карловачкомъ, православнымъ христіаномъ нашимъ въ Дѣсѣ Святѣ сыновомъ возлюбленнымъ благодать, милость и миръ ѿ Бога.“ За манастире је обично оваква адреса: „Честнѣишимъ архимандритомъ, преподобнѣишимъ игъменомъ, намѣстникомъ, заклетымъ старцемъ, іеромонахомъ, іеродіакономъ, монахомъ и всѣмъ всѣхъ святыхъ фрушкогорскихъ монастырей обрѣтающимъ братствамъ благодать и миръ ѿ Бога“. Завршава се посланица најчешће поздравом, изражавањем жеља и благословом: „Ми же наше благословенїе вамъ, домомъ и чадомъ вашимъ обилно посылаемъ“; ређе се завршава набрајањем савета. На крају се ставља место, датум, потпис и печат.<sup>1</sup> Место и датум се обично тако бележе: „данно в' митрополиі нашей в' Карловцѣ, 18-го декемб. 761 года“; а потписује се цело име и презиме: „Павелъ Ненадович“. Понекад дођу после потписа извесне напомене, на пример, да се посланица има да чита у цркви пошто се претходно добро проучи, да се понеке посланице читају стално уз пост, сваке недеље и празника, да се читају сваке недеље и празника преко целе године<sup>2</sup> или чак за три године непрестано<sup>3</sup> и т. д. Ставља се на том месту који пут наредба да свештеник нотира у протоколу колико пута је и када читао посланицу у цркви,

<sup>1</sup> На печату је понекад обичан црквени грб, а понекад је опет грб са дуплим штитом: на левом штиту је црквени грб а на десном два лава са круном и орао.

<sup>2</sup> посл. од 23-IV-1783 год.

<sup>3</sup> посл. од 1-VIII-1759 г.

— при чему се не изоставља претња казном, у случају да се наредба не изврши. Између осталих, могли бисмо овде споменути још и такву једну напомену која садржи прописан ред којим се једна посланица шаље од парохије до парохије на преписивање<sup>1</sup>. Јер, за одашиљање и преписивање посланица постојао је нарочити поступак: слате су посланице у толико примерака колико има протопопијата<sup>2</sup>, а један је опет примерак слат манастирима; у сваком манастиру или парохији посланица је морала да буде преписана у року за сат и по, (за веће посланице је даван рок од 3 сата), после чега је слата даље,<sup>3</sup> на оригиналу је се имало да напише кад је примљена и кад је испслата. Такав један примерак са потписима свих свештеника имамо у посланици од 16-V-1764 г.

Што се језика тиче, у овим посланицама је он помешан. Преовлађује чист руско-словенски црквени језик, службени језик митрополијске канцеларије. Само, он није увек правилан, што очевидно зависи од преписивача, пошто се те неправилности јављају и код оних места која се без икакве измене узимају из руских књига. Поред овог црквеног језика налазе се врло многа места која показују тежњу ка народном или пак повратак ка србуљском језику<sup>4</sup>. Нађу се места и са чистим народним језиком, али је чешћи случај помешаног језика. Примери језика моћи ће да се виде из даљег излагања; овде бисмо могли као пример да наведемо само неколико реда. „Зато богоговѣйныи священницы и православ: Христыяни! Немойте да ово Наше к' вамъ, за славѣ Божію, вѣре и закона... творимо

<sup>1</sup> Овде се спомињу места у карловачком протопопијату — Шанцы: Чортановце, Бешка, Кр'чединъ, Сланкаменъ, Сврдѣкъ, Белегншъ, Бановце, Нови Карловци; села: Инѣія, Марадикъ, Крвшедолъ и Нерадинъ. (посл. од 14-III-1763 г.)

<sup>2</sup> у наслову посл. од 14-X-1755 г. спомињу се ови протопопијати у архијидејези карловачкој: Карловачкій, Иришкій, Нешивскій, Вуковарскій и Далскій протопопијат.

<sup>3</sup> В. Сион, 1907, с. 154; Т. Остојић, цит. д. с. 138.

<sup>4</sup> У протоколону духовног суда карловачког, из времена митрополита Ненадовића, стоји записано да је једном приликом, на име, 14-XII-1753 г. митрополит био послао божићну посланицу „всѣмъ архіереемъ, манастирожителемъ и всему честномѣ клерѣ и славномѣ народѣ во державѣ ихъ Ц. К. Величества, на три діалекта: славенски, гречески и влашки“ (в. Сион, 1904 г. с. 301 и д.). Али нама нису познате те посланице Ненадовића на грчком и румунском језику.

наставленіе, трѣдъ и подвигъ Нашъ хладанъ кодъ васъ бѣдетъ, но старайте се да согрѣвате и исплните и покажете себе добре Христіане и послѣшніе сынове, да не бывамо укоренны и посмѣянны<sup>1</sup>. „Почитѣйте отца и матеръ, старешине и всякъ власть, болне посѣщайте... сироте и убоге напитайте и напоите, занеже вся та въ рѣки Божія даете, удовице не презрите но помозите имъ, дѣти и челядъ свою поучайте страхъ Божию<sup>2</sup>.”

## II

Све су ове посланице биле упућене свештенству и народу архиђијезезе карловачке и имале су пред собом један чисто морално-практичан задатак. Отуда се оне и одликују морално-практичном садржином. Посланица са догматском садржином овде немамо; немамо ни посланица на чисто социјална или друга питања. Догматске мисли, ако се и нађу каткад, долазе само узгред, ради давања ауторитета моралним поукама (нпр. о страшном суду, о св. причешћу и др.), или је пак то какав случај који се искористи да се црквено учење, потпуно формулисано, врло кратко и без великог објашњења, само уметне (нпр. о искупљењу у проповедима на Божић и Ускрс).<sup>3</sup> Није то, дакле, никакво расправљање о истинама вере, развијање мисли, или доказивање, већ просто кратко црквено учење. Само, треба нагласити да ово не значи нипошто да писац није био склон за дубље третирање верских истина, већ се тиме просто показује да су прилике биле такве које су захтевале више поуке о основним стварима из области вере. Могло би се чак обрнуто тврдити: да ове посланице не би одговарале потребама свога времена када би другојачије биле, не би постигле те резултате које су несумњиво овако само могле да постигну.

Али, и поред тога што су све ове посланице сродне међу собом по садржини, ми бисмо могли ипак, ради прегледније садржине, да их класифицирамо, и то према оној намени њиховој коју је имао писац у виду. Тако бисмо имали три групе. Једну групу сачињавају ускршње и божићне посланице, — по 14 посланица за сваки од ова два празника; другу — посланице уз

<sup>1</sup> посл. од 14-X-1755 г.

<sup>2</sup> посл. од 7-II-1750.

<sup>3</sup> посл. од 10-IV-1761 г.

пост, 13 на броју; најзад, у трећу групу долазе 11 пастирских посланица, намењених искључиво свештенству.

1. О поводу за шиљање божињњих и ускршњих посланица митрополит Ненадовић сам говори, да то чини „подражајуће... ово обычаю всеобщемъ, овоже должностемъ Нашымъ Архипастырскимъ довлѣтворяще“.<sup>1</sup> И он се доиста ревностно придржава тог обичаја. Све су ове посланице најчешће врло кратке, 1—2 стране folio формата. Садржина им је обично: честитање празника, изражавање молитвених жеља, благослов и неколико кратких моралних савета. Можемо навести као пример једну такву посланицу. „Якоже не токмо ѿ блгочестиваго хртїанскаго обычая Православная Наша Црковь уставъ имагъ, еже празднѣко воскрнїа Хртова дрѣгъ дрѣга поздравляти, но сіе ѿ самага воскршаго Хрта Гда повелѣно естъ воскрнїя благовѣстити; тако и мы Хртоименитой Паскѣ нашей сорадѣмся, іако сподобихомся стомъ воскрнїю поклонитися, и блговѣстити іако Хртось воскрсе! Егоже торжественаго праздниковъ праздника памятоворная обновленїя вашимъ Хртолюбїамъ срчно желаемъ, многлѣтнѣ, в' полной д'шевной и тѣлесной радости, миръ и благостоянїю дождавати, проводити и праздновати, молебствующе прилѣжно да оне во гробѣ грѣховномъ погребенне бывше добродѣтели воскрнѣтъ во блгогодїе Бжїе, и ѿ зла во блго, ѿ унынїя въ млтвословіе воспрянете и грѣхомъ противоплагающе добродѣтели, заповѣди Бжїя и црковныя точно исполняюще, дѣла благочестїя творяще здѣ благоугодно поживете, и по шшествїи воскрнете во славѣ и вѣчнаго цртвїя Хртова конца не имѣщаго наслѣдницы бѣдете со всѣми домаи и чадами вашими, имже млтвѣ и благословенїе посылаемъ“.<sup>2</sup>

Понекад се та поука у овим посланицама мало више развије и тада дође набрајање врлина и грехова<sup>3</sup>, а понекад опет, разради се лепо тема изведена из смисла и значаја самог праз-

<sup>1</sup> Посл. од 15-XII-1759 г.

<sup>2</sup> од 6-IV-1759. г.

<sup>3</sup> Посл. од 22-XII-1755 г.

ника. Но ово је ређе. Имамо такав један леп пример у посланици од 18-XII-1761. Овде се поука о љубави према ближњима и о општем примирењу изводи из самог Божићнег празника, таквог празника који највише говори о љубави Божјој према људима.

Међу овим празничним посланицама само су две већ обима и обе су узете из Вечеря душевная, проповедничког зборника Симеона Полоцког,<sup>1</sup> задржавајући језик оригинала. Једна је писана 23-IV-1753 г. и од ње имамо 2 примерка са потписом митрополитовим: један је примерак адресован на карловачки а други на иришки протопопијат. Ова посланица је узета из другог дела поменутог зборника, лист 24. То је проповед С. Полоцког под насловом „Слѣво ѿ седмѣ грѣсѣхъ смѣртныхъ“. Имена је учињена само у толико што се на четвртој страни рукописа умеће једна реченица као слободна парафраза претходне мисли и што писац посланице даје свој завршетак. Друга је посланица од 11-XII-1753 год. и састављена је из две Божићне посланице поменутог зборника, лист 163, 169 и 171. Усредини се овде опет умеће једна самостална практична поука, пошто она недостаје у овој више поетској беседи Полоцког. Проповед С. Полоцког „ѿ седмѣ грѣсѣхъ смѣртныхъ“ садржи оцртавање моралног стања после пада човековог, говори о суду Божјем који има да дође и онда призива на борбу противу седам грехова: гордости, лакомства, блуда, зависти, угађања телу (и прождрљивости), гњева и лењости. Написана је у стилу познате ускршње проповеди Св. Ј. Златоуста: „Аще кто благочестивъ“. Оне пак две Божићне приповеди Полоцког, које су послужиле за нашу посланицу од 11-XII-1753 г., више су поетског карактера, а мање се одликују богатом садржином, — и ако не показују на себи толико трагова схоластичке реторике као што то чини прва; обе садрже призив за учествовање у радости коју празник собом доноси.

Оваква широка употреба Полоцког у овим посланицама није усамљен случај. Видећемо даље још тако неколика позај-

<sup>1</sup> Симеонъ П. С. Полоцкій (1629 - 1680), руски проповедник, значајан за развјатк проповедништва у северо-источној Русији. Године 1681 - 1683 издана су два зборника његових проповеди: О б ѣ д ѣ Д ѣ ш е в н ы й и В е ч е р я Д у ш е в н а я; у првоме су недељне а у другом празничне проповеди. Оба зборника су била позната код нас средином XVIII в. Види о томе код Т. Остојића, цит. д. стр. 340-341.



мљивања. А све то није без значаја по развитак наше проповеди тога и следећег периода<sup>1</sup>.

2. Као што је сматрао за обичај и дужност да шаље празничне посланице, тако је митрополит Ненадовић сматрао за целисходно и корисно да шаље посланице пред почетак поста, божићнег и ускршњег. То је најподесније време за праву пастирску делатност, у колико обичној поуци помаже све у црквеном животу: и специјално богослужење и исповест са причешћем и најзад сам пост. Ми ћемо видети доцније како овај редак архипастир искористиће ванредно добро сва ова средства. Али не заборавља ни поуке. Тако нам је остао један леп број његових посланица уз пост. У овим посланицама обрађују се готово сви важнији предмети који су у вези са постом. Ту се говори о самом посту, о покајању, о припреми за причешће, о исповести и причешћу; о другом доласку христовом и страшном суду; о правом хришћанском животу и делима милосрђа; о молитви, о посећивању храма и учествовању у богослужењу; о породици, о божанским и црквеним заповестима и др. Најчешћа тема ових посланица ипак је о самом посту, о исповести и припреми за причешће. О посту се по кадкад говори доста опширно. Обично се говори о потреби поста и о користи коју он доноси;<sup>2</sup> о делима побожности у опште (пост, молитва, милостиња),<sup>3</sup> о томе како да се проводи време поста, и у том случају се дају опширне поуке, при чему се набрајају и објашњавају многе Божје и црквене заповести<sup>4</sup>. О покајању се износи као о једином путу ка моралној поправци,<sup>5</sup> као о неопходном леку у болести моралној;<sup>6</sup> поред тога, износе се и својства правог покајања<sup>7</sup>. Али у свакој од ових посланица нађе се

<sup>1</sup> О употреби проповеди Симеона Полоцког код нас имамо још неке податке. Тако, Јован Рајић спомиње једну наредбу митрополита Ненадовића да се, у недостатку проповеди, чита сваке недеље и празника по једна проповед из зборника Полоцког (Ј. Рајић, историја катихизма, с. 30). Затим, већ из 1790 г. имамо у патријарашкој библиотеци у Карловцима једну збирку проповеди у рукопису од игумана хоповског Василија Недељковића и у њој већи број преведених проповеди Полоцког (Види о овоме Т. Остојић, цит. д. 349).

<sup>2</sup> Посл. од 12-II-1752.

<sup>3</sup> Посл. од 18-II-1764.

<sup>4</sup> Посл. од 28-II-1753 и од 28-II-1766.

<sup>5</sup> Посл. од 7-II-1750.

<sup>6</sup> Посл. од 10-II-1765.

<sup>7</sup> Од 27-I-1757.

напомена, било дужа или краћа, о исповести. Митрополит је видећемо даље, интензивно и систематски радио на увођењу у живот ове црквене тајне, која је, како изгледа, почела све више да се губи у време његово, благодарећи неприликама у којима је се народ налазио.

Међу овим посланицама уз пост ми нисмо нашли случај да се цела једна посланица позајми од неког страног проповедника. Сама та околност показује да је писац при шаљању моралних поука ипак имао у виду специјалне прилике своје пастве и према њима се донекле управљао. Иначе, делимичних позајмљивања из руских богословских дела има и овде. У овом случају писац је се очевидно користио двама књигама: једна је *Маргаритъ*, збирка поука и проповеди Св. Јована Златоуста<sup>1</sup>), а друга је *Миръ съ Богомъ челоуѣкъ*, збирка поука из Св. Писма и Св. Отаца<sup>2</sup>). Утицај прве књиге ипак није велики. Највише се опажа сродност неколиких посланица са петом проповеди ове књиге, „о богатѣмъ и о Лазарѣ“<sup>3</sup>). Но зато су поједина места у овим посланицама много више инспирисана другом књигом. Многи се предмети у овим посланицама објашњавају речима ове књиге, која је иначе написана јасним и популарним стилем. Одавде се узима један део поуке о похађању цркве,<sup>4</sup> затим, објашњење црквених заповести,<sup>5</sup> најзад, понешто и о покајању, молитви и милостињи,<sup>6</sup> — што је иначе употребљено у многим овим посланицама. Овим се објашњава та појава да у понеким посланицама налазимо два различита језика и два стила<sup>7</sup>.

3. Трећу групу посланица митрополита Ненадовића чине пастирске посланице, намењене свештенству. Ове су посланице најинтересантније и најбогаије по садржини. Јер у њима говори писац и о свима важнијим питањима пастирства, а такође и о духовним потребама народа. Из ових посланица могу прилично јасно да се виде жеље и напори овог ретког јерарха да подигне

<sup>1</sup> Московско издање, 1641 г.

<sup>2</sup> Изд. Кијево — Печерске Лавре, 1669 г.

<sup>3</sup> Лист 297. Иначе, у овим посланицама нађу се чешиће мисли Св. Јована Златоуста. Такав пример можемо имати у посл. од 22-II-1756 г., ако је упоредимо са 27 беседом Св. Јов. Златоуста на I Посланицу Коринћанима.

<sup>4</sup> Лист 77—78.

<sup>5</sup> Лист 76.

<sup>6</sup> Лист 19—21 и 91—92.

<sup>7</sup> Од 27-1-1757.

црквено пастирство, на чему је радио још у својству горњокарловачког епископа.<sup>1</sup> У посланици од 18 октобра 1763 г. он пише: Аще њ многажди от време митрополитства Нашего въ разныхъ лѣтехъ, въ различныхъ поученіхъ трѣждахомся ово ѿ прековъ нашихъ введеное блгочиніе утвердити, овоже и небреженіемъ невнимани... вовести строиное наипаче въ парохіалныхъ сщеницѣхъ, и парохіани ихъ поведеніе, и на той конецъ и ѿсроче наше послахомъ и інстрѣкціе наипаче в' лѣтехъ 759. 760. 761. раздаяхомъ, и всемъ послѣднемъ годѣ претителнѣ протопопамъ и сщеникомъ и парохіаномъ ѡвехомъ даѣмо самы у персони сагледати изіити, каковъ плодъ имѣтъ наша ношедневная ѿ блгочиніи, и блгостоеній попеченія ученія и наставленія“. Дакле, види се, посланице нису једино средство које се употребљава ради давања упуства свештенству. Па ипак, и поред тога, оне имају богат и разноврсан садржај. У њима се говори о личном животу свештениковом; дају се упуства и наредбе за богослужење и проповедање; третирају се поједина питања, која су од значаја за свештенство или поједини случајеви пастирске праксе.

Кад се задржава на личном животу свештениковом, писац најрадије узима за основ тему о великој одговорности свештениковој. „Вы же дховныи Отцы и вси сщенцы, помислите на каковѣ высотѣ житія воззваны есте и пріѣсте слѣженіе страшнымъ и неизреченнымъ таинамъ идѣже стѣи аггли желеаютъ прикикнѣтъ, и како порѣчает вамъ Гдѣ пасти словесныя овцы, еже естъ Хртіанскія дѣши ихже чтною кровію искѣпиль естъ. Вамъ убо глетѣ Хртось: вы есте соль земли, да аще соль возмердится, чимъ ѿсолится. Вамъ подобаеъ быти бголюбивымъ, цѣломѣдреннымъ, праведнымъ, преподобнымъ, воздержливымъ.“<sup>2</sup> У другој посланици<sup>3</sup> пише: „Внимаи іерею, внимаи пастырю дшѣ цѣною крове едиороднаго Сна Бжїя искѣпленныхъ . . . . внимаи и ужаснись, аще предприатемъ сщен-

<sup>1</sup> Сион 1906, стр. 466-468.

<sup>2</sup> посл. од 7-II-1750.

<sup>3</sup> посл. од 28-II-1753.

ства недобрѣ размотрѣвалъ еси\*. А саме поуке о животу свештениковомъ обично се не крећу даље од поука које Ап. Павле даје Тимотију у I посл. III. гл. и у 12 ст. IV гл. („Образъ бѣди вѣрнымъ, словомъ, житіемъ, любовію, дѣломъ, вѣрою, чистотою...“), које писац често парафразира. Кад се те поуке шаљу искључиво монасима<sup>1</sup>, онда се цитира Маргаритъ<sup>2</sup> и помињу примери православних испосника: Св. Антоније, Теодосије, Ефтиміје, Герасим, Пахомије и др.<sup>3</sup>

Задржава се писац у овим посланицама много и на самом свештеничком раду, почев од наредба о увођењу и вођењу протокола,<sup>4</sup> о набаглању крстионица,<sup>5</sup> па све до чисто духовног пастирског рада, о чему пише: „Вы есте пастирѣ словеснаго стада Христова, убо дѣши ваша полагайте за овци и добрѣ пасите я на пажетѣхъ дѣховныхъ“<sup>6</sup>. У овим поукама писац често цитира или парафразира речи пророка Језекиља из XXXIII и XXXIV гл. његове књиге, које говоре о дужности свештеничкој да се стара о спасењу поверене му пастве.

За нас је од интереса што овде видимо да се поред протокола о рођеним, венчаним и умрлим, заводе по парохијама протоколи о домовима и лицима у парохији<sup>7</sup>. У тим протоколима има да се води тачна евиденција о духовном и моралном стању парохијана сваког понаособ: да ли иду у цркву редовно, да ли се исповедају и причешћују, да ли живе у законитом браку и т. д. У случају да поједина лица учине већи грех, свештеник има да саопшти протопопу, који прво опомиње грешника, па га онда издваја из реда верујућих. У напред поменутом „Протоколону“ спомиње се да су протопопи морали да подносе митрополиту сталан тромесечан рапорт о извршивању оваквих и сличних његових наредба.<sup>8</sup> А у овим посланицама има довољно трагова да су неуредни свештеници били кажњаваани одузимањем парохије.<sup>9</sup>

<sup>1</sup> посл. од 1-1-1754 г. (цирк. протокол м-ра Раванице).

<sup>2</sup> нпр. лист 195, где стоји „иже въ пѣнствѣ, пищи, и многояденіяхъ пребывающіи“...

<sup>3</sup> иста посланица.

<sup>4</sup> посл. ориг. од 26-VI-1753.

<sup>5</sup> иста посланица.

<sup>6</sup> иста.

<sup>7</sup> посл. од 18-X-1763. г.

<sup>8</sup> Си о в, 1904. г. стр. 399. Архив, IV, 1914, 89.

<sup>9</sup> 17-X-1755; Си о в, 1904, 431, 336.

И у овим својим пастирским посланицама писац се често служи руским изворима. Понекад је то коришћење овим изворима само делимице, нпр. у поуци свештеницима од 1744 г.<sup>1</sup> у којој се нађу само понеке мисли из поуке С. Полоцког „о благоговѣиномъ стоянїи и служенїи.“ Али понекад се препишу већи делови једне проповеди Полоцког из „Вечеря душевная“. Таква смо два случаја приметили. Један је случај са оном пастирском посланицом коју имамо у оригиналу од 26 јуна 1753 г., а коју је г. прота Д. Руварац издао у Сиону<sup>2</sup> као Ненадовићеву допуну правила митрополита Вићентија. Други део ове посланице, од реченице: „Зачго извѣстно постраждѣтъ отъ Бога казнь“,<sup>3</sup> па све до краја, узет је из другог дела „Вечеря“, из проповеди „Слово въ день сошествїа стаго дха, ко ѣрешѣмъ ѿ еже прилѣжати стадѣ и ѿбличителное крамолившихса въ матежное время: кѣпно же похвалное слѣгамъ болгарскимъ.“<sup>4</sup> Друга посланица, узета из „Вечера“, то је посланица противу празноверице и врачања<sup>5</sup>. Сем увода, који садржи побуду за шиљање ове посланице, и завршетка, у коме се само понављају некоје мисли и дају упуства за читање ове посланице у цркви, све је узето из „Вечеря“, лист 5-23, са малим изостављањем извесних пасуса на стр. 22.

Могло би се рећи да је за ове посланице помогла доста и поменута књига Миръ съ Богомъ челоуѣку, нарочито одељак „ѿ грѣсехъ дховнаго сана“, стр. 383-387.

### III.

Каква је омилитичка и реторичка страна посланица митрополита Ненадовића?

Ми немамо података који би нам говорили о употреби архијерејских посланица код нас у средњем веку, података на основу којих бисмо могли правити закључке о садржини и карактеристици посланица пре XVIII в. Најстарије посланице, за које сада знамо, само су за две или три деценије старије од Ненадовићевих. Имамо таква три примера: једна је посла-

<sup>1</sup> Сион 1906 г. с. 466-468.

<sup>2</sup> г. 1904, с. 22.

<sup>3</sup> Сион 1904, с. 24.

<sup>4</sup> лист 164.

<sup>5</sup> од 1-VIII-1759.

ница митрополита београдског Мојсеја Петровића, од 16-IX-1728 г.; друга, посланица епископа будимског Михаила Милошевића, од 29-I-1719 г., и трећа опет митрополита београдског Вићентија Јовановића, од 15-XII-1731 г.<sup>1</sup> Што се тиче посланица пре тога времена, могли бисмо само претпоставити да их је било, и то на основу тога, што се зна да су писали посланице неки од оних наших јерараха који од XIV в. одлазе у Русију, као што је случај са митрополитом Кипријаном<sup>2</sup>. Тако, дакле, и у погледу самог облика и стила ових наших посланица ми смо упућени на руску богословску књижевност у којој је овај облик књижевности у XIV в. већ добро познат. Те старе руске архијерејске посланице су популарне, кратке поуке морално-практичке садржине; оне су по свему истог карактера, као и проповедништво до средине XVII в., т. ј. типа грчко-руског проповедништва: одликују се простотом изражавања и несистематичношћу<sup>3</sup>. Може као пример да нам послужи „Поученіе дѣтямъ“ од Матеѳея еп. сарајског. „Имѣйте вѣру въ Бога, любовь ко всѣмъ, къ богатому и убогому. Постъ имѣйте чистый... Милуйте убогихъ и немощныхъ... посѣщайте находящихся въ темницахъ, нагихъ одѣвайте. Домочадцевъ не бейте, не морите голодомъ... Правымъ помагайте, грѣшныхъ милуйте...“<sup>4</sup>

На посланицама митрополита Ненадовића одмах се приметити извесна сродност са овим старим руским посланицама. Она места која су оригинална и припадају искључиво нашем писцу написана су често врло приближно духу ових посланица. Та сродност је у томе што ни овде нема разноврсних реторичких облика, изузев само поређења и примере. Објашњење предмета је и овде доста кратко; говорничког раширења објашњења врло ретко сретамо; морална правила се више поткрепљују ауторитетом, него ли што се објашњавају. И све то излаже

<sup>1</sup> Прва се налази у оригиналу, у патријарашкој библиотеци, а о другом двема добивени су подаци од госп. проф. Др. Радослава Грујића. Све се три одликују чистим србуљским језиком. Прва посланица садржи упуства свештеницима, у 9 тачака, из области праксе свештеничке; друга је посланица као поука уз пост, а трећа је божићна посланица.

<sup>2</sup> Посланице митрополита Кипријана биле су, напореда са посланицама митрополита Фотија, најпознатије посланице у Русији до XVI в. (Историческій очеркъ рускаго проповѣдничества СПб. 1879. с. 194).

<sup>3</sup> в. Е. В. Пѣтуховъ, Русская литература. Древній періодъ. Петроградъ, 1916. с. 234—235.

<sup>4</sup> Истор. очеркъ рускаго пропов. 675.

се често и овде без велике системе, — сем кад се има на уму излагање правава, која онда дођу под бројевима. Више је, дакле, и овде набрајање моралних савета. „И тако̄ аще имате дрѣгъ на дрѣга чѣво ѿ всего сердца примиритесь, дрѣгъ дрѣга милѣите, ѿ зла чѣвайте, на пѣтъ добри наставляите, помажите дрѣгъ дрѣгъ, и еже себе не хоцете зла и ви дрѣгъ своемъ не чините, и јакоже хоцете да благо вамъ бѣдетъ, и ви ближнемъ своемъ желайте и творите, а незавидите ни ѿбидите, ни изнесите зла, ни ложна свидѣтелства.. Бога боитесь, заповѣди Его̄ и црковнѣя исплняйте, добродѣтелемъ прилежите, молитесь усердно, в' црковъ ходите, дѣла благочестїя дѣлаитѣ, молитвѣ, постъ, милостинню, сїя бо покриваютъ множество грѣховъ“<sup>1</sup>. Сличне су овој и многе поуке уз пост које припадају искључиво нашем писцу; исто тако и оне кратке поуке које се у божињим и ускршњим посланицама додају после поздрава.

Али се често и разликују ове посланице по стилу од старих руских посланица. Овде имамо доста места и сасвим другојаче обрађених. Узмимо посланицу од 15-X-1756 г. „Спомените како члкъ на тѣлѣ своемъ болѣсть каковъ временнѣ имѣшїй, абїе докторе, апоееке, враче, и свакога рода и вида лѣкарства тражитѣ, и све свое имѣнїе раздаетъ да бы само ѿздравѣти и тѣло здраво учинити могаѣ, знаюћи да еданъ пѣтъ преко свега тога толико прилѣжногъ лѣка умрети треба: Колми паче егда дѣша не умирающая грѣховными болѣзми и смертною раною уязвится, должны сѣтъ Хртїаны къ врачѣ ихъ дховномъ своемъ оцѣ прибѣгавати, лѣкартво дши теплое, и со слезами покаянїе и чистое ѿповѣданїе грѣховъ своихъ прилагати и цѣлбѣ свою причастїемъ стыхъ прїимити, вѣдѣще како за премногая наша людска согрѣшенїя.. Бгъ попѣща на землѣ наше рать, кѣгу, различне болѣзми и смрти, како ниве и поля наша ово сѣшомъ, ово наводненїемъ, градом, ледомъ, скакавци и прочимъ глѣтворнымъ воздѣхомъ казнитѣ, найпачеже внезапною смертїю посѣщаетъ насъ въ непокаянїи, лѣности, нерадѣнїи сѣщихъ и ѿ време на време каяти се ѿлагающихъ“. Овде већ видимо како се скроман саветодавац уздиже

<sup>1</sup> Посл. 18-XII-1761 г.

до проповедника. А таква се места нађу често. Истина, та реторичка страна није развијена тако као што је имамо код С. Полоцког, који је, видели смо, био сасвим добро познат нашем писцу; не обрађује се састав довољно формално, по правилима западне реторике, мало има тих фигура и тропа чисто поетског стила.<sup>1</sup>

Има нешто што чини да ове посланице — посматране са омилитичке стране — не изостају у појединим случајевима за проповедима Полоцког, ако га и не превазилазе. То је унутарњи дух њихов. Ретко се, доиста, може да нађе та топлина и искреност, та непосредност, као што се понекад нађе у овим посланицама. Првенствено, разуме се, игра улогу овде темпераменат писца, али нису од малог значаја ни прилике у којима он дела и о којима пише. Не може он а да не говори у афекту када помиње своја „нощедневная попеченія“<sup>2</sup> о своме стаду у онаквим приликама у којима је се налазио 13 октобра 1749 год. Он пише монасима: „Преподобіямъ вашимъ само ѿ себѣ вѣдомо естъ во каковомъ состояни стѣя цркви и манастири ваши, не меншеже ѿ целое ѿбщество наше находится; бѣдствія убо и нападенія ѿ всѣхъ странъ, и утѣшенія же кромѣ Бга единого еще ни ѿкъдѣ имѣемъ, тогѿ ради к немѣ и припасти во умилени сердца и помощи искати, званія и должности нашея естъ едабы милостивимъ ѿкомъ призрель на достоянїе свое, црковъ свою стѣю и люди своя, умягчилъ бы державнѣйши црей наши.“<sup>3</sup> То је дух апостолских посланица: и по тој љубави према своме стаду и по тој дубокој вери и по тој искренности и срдчности са којом се пише. Не може човек да чита поједина места, а да не осети дубоко саучешће и да не буде потпуно захваћен расположењем самог писца. А то у проповеди и у посланици није од малог значаја. То управо највише и показује да ли има оног „помазања“ у проповеди, од чега и зависи стваран њен успех. Понекад писац посланице хоће да изазове

<sup>1</sup> Имамо неколико примера који се невероватно приближују проповедима Полоцког по том поетском стилу, нарочито по богатству антитеза. Особито се издваја божиња посланица од 13-XII-1754 г. Али није вероватно да су ове посланице сасвим оригиналне, те не бисмо могли да на основу њих доносимо закључке.

<sup>2</sup> Посл. од 18-X-1763.

<sup>3</sup> Циркуларни протокол м-ра Раванице, под 13-X-1749.



утисак, хоће да изазове разумевање оних којима пише, у овом случају својих монаха, у каквом је он положају. „И трѣдимся и подвижемъ и сваки недостатокъ терпимъ само дабы стѣмъ монастыремъ, церквамъ законѣ нашемъ православномъ милтъ бжїю и ихъ цесаро кралевскагѡ величества и свободѣ и ѡблаженїе и благостоянїе испросити и исходатаиствовати могли“<sup>1</sup> Исто то имамо у уводу поуке његове о томе како се треба крстити: „Ми не можемъ доволно изрещи колика ѡбдержит сердце наше печал ѡ вашемъ дховномъ жителствїю.“<sup>2</sup> Али он не иде увек за нарочитим ефектом, па ипак само неколико речи довољне су па да читаоцу изнесу пред очи сву озбиљност једне ситуације и да му створе такво расположење за које би требала повећа проповед. Узмимо ону његову божићну посланицу из 1750 г. коју шаље из Беча. Ту он јавља како има наде у успех своје мисије, али ипак главну наду полаже у Бога, због чега захтева да се чини молебан („ѡ начати добрагѡ дѣла“) у току четрдесет дана. И онда наставља: „Бгѣ прилѣжко молитесь и воздохните да во ѡбстоянїи нинѣшнѣмъ сердце царевѡ къ прошенїямъ нашимъ ѡ благостоянїи стѣя своя цркве и народа нашегѡ приклонитъ и ѡ бѣдѣ насъ избавитъ“.<sup>3</sup>

Омилитичка и реторичка страна ових посланица показују нам да писац има једно прилично богословско образовање. Мада се не може рећи да се Св. Писмо овде често и лако искоришћује, као што га нпр. искоришћује Бл. Августин или Св. Јован Златоуст, ипак се оно зна и употребљава се. Мисли јеванђеља се обично не наводе буквално, већ само парафразирају, али зато су увек тачно изражене. Врло је могуће да је у овом случају послужила још нека књига за ову сврху, сем поменуते „Миръ съ Богомъ человекѣс“. Кад се наводе места из посланица Ап. Павла онда се обично каже: „ѡ чимъ Апль стѣй уча говоритъ“, али се не помињу места одакле се наводи. Употребљава се у посланицама и Ст. Завет, само ређе. Имамо таква неколико случаја из пр. Језекиља и пр. Јеремије,

<sup>1</sup> Посл. од 23-XII-1749. Црк. прот. м-ра Раванице.

<sup>2</sup> Посл. од 3-VII-1761 г. Црк. прот. м-ра Раванице.

<sup>3</sup> Посл. од 23-XII-1750. Црк. прот. м-ра Раванице.

и то у пастирским посланицама. Можемо у ред тих, такозваних официјалних, извора за проповед, да споменемо и кормију, коју писац искоришћује само једанпут, у пастирској посланици од 26 јуна 1853 г. Писац посланица релативно доста познаје и проповедничку литературу. Поред књига о којима је раније било речи, има указивања о проповедима Св. Отаца. Тако се на неколико места спомињу Св. Јован Златоуст и Св. Григорије Назијанзин (Богослов). Несумњиво је да су ова два проповедника били познати писцу. Јер, проповеднички зборници Св. Јована Златоуста и Св. Григорија Назијанзина били су у широкој употреби у нашој Цркви стално; они су и сачувани у многим манастирима. У самој патријарашкој библиотеци има неколико таквих зборника, и то из времена митрополита Ненадовића, што се види из записа. Но сем тога, многе од ових проповеди читају се по типичу на јутрењи. Један такав зборник „Маргаритъ“, писац баш и спомиње. Тако, дакле, није безначајно да се констатује да се наше проповедништво у XVIII в. не развија мимо утицаја светоотачког проповедништва, — то што се мање опажа на нашем проповедништву у XIX в. а још мање данас, када се и у Руској Цркви и на Западу проповеднички ауторитет Св. Јована Златоуста све више истиче. У вези са именом С. Јована Златоуста спомиње се у једној посланици<sup>1</sup> и књига „Златоустыхъ“. Али ово није зборник проповеди искључиво овог светог оца, већ само носи такав назив, а садржи мање правих проповеди Св. Ј. Златоустог а више средњевековне руске проповеди, нарочито проповеди Кирила Туровског, и то, у главном, уз пост.

Најзад, ради бољег разумевања основних црта посланица митрополита Ненадовића не би, можда, било излишно напоменути да су њему биле познате и проповеди Теофана Прокоповића<sup>2</sup>, или бар његов „Духовный Регламентъ“<sup>3</sup>. Ово би могло да има значаја у толико у колико Теофан Прокоповић представља у историји руског проповедништва један нов правац, сматра се чак реформатором руске проповеди у упрошћавању

<sup>1</sup> у посл. од 26-VI-1753

<sup>2</sup> Теофанъ Прокоповичъ, архіеп. Новгородскій и Псковскій (1681-1736).

<sup>3</sup> Тих. Остојић саопштава да је митрополит Ненадовић узео из Духовног Регламента од речи до речи свој увод, којим пропраћа озакоњење монашких правила митрополита Вићентија (Доситеј Обрадовић у Хопову, стр. 28).

проповеди и ослобађању од утицаја пољског (извештачености, апстрактне садржине), у враћању ка природности у опште, а нарочито у враћању на проповеди Св. Јована Златоустог, а највише, у захтеву да проповед има да се дотиче савременог живота<sup>1</sup>. Можда се многе црте наших посланица могу да објасне овом појавом, а нарочито тај карактер савремености посланица, то што се у њима не износе само верске истине, већ се велика пажња обраћа на средину којој се говори, на њене дуковне потребе и пороке, на њеву, најзад, способност да прими и схвати поуку.

#### IV

Посланице митрополита Павла Ненадовића садрже довољно података о његову чисто пастирском раду у архидијезеци карловачкој: и о његову непосредном и посредном раду, преко свештенства. Могли бисмо тако, помоћу ових посланица да добијемо у неколико једну слику нашег црквеног пастирства у овој архидијезеци из времена педесетих и шесдесетих година XVIII века.

Пре свега, говоре нам посредно ове посланице о самом морално-религиозном стању и народа и свештенства. Јер, у ствари, свака митрополитова наредба, сваки савет или прекор, или пак упуство, изазвани су тим стањем које је у народу. Ми смо делимице могли из досадањег излагања да видимо какво је то стање. Могли смо макар да видимо то из оних речи митрополитових, упућених монасима, а које изражавају „печаль“ о њиховом „дѣховномъ жителствію“<sup>2</sup>. Али се у посланицама налазе и директнија таква указивања. Тако, у посл. од 14.X-1755 г. митрополит се жали на некултурно стање народно; жали се, затим, како народ не похађа школу, не зна своју веру, не зна чак ни да се прекрсти. А у многим пастирским посланицама понавља се прекор свештеницима што народ не зна напамет: Вјерују, Оче наш, Богородице Дјево и 10 заповести. У посланици, упућеној свештеницима 18-X-1763 г., стоји чак ово: „Обаче возвряцающея сего года ѿ царствѹющаго града Беча и искѹсити хотѣвше како пастирїе бодрствѹють ѿ стадѣ, и како овци гласа пастирева слушають, обрѣтохомъ, на крайнюю печаль

<sup>1</sup> В. о овоме опширније С. В. Булгаковъ, образцы святоотеческой и русской проповѣди, Харьковъ 1887, III. Приложение, стр. 34-36.

<sup>2</sup> Од 3-VII-1761 (прот. м-ра Раван.).

наш<sup>8</sup>, да акиби никогда сѣмене добра сѣјано не било“. Са незнањем основа верских шири се празноверица, и о томе писац такође говори. Приликом одашиљања у народ оне посланице С. Полоцког противу празноверице и врачања, он пише повећи увод у коме објашњава повод за шиљање ове посланице. Ту тачно каже како је од духовника дознао за врачање, гатање и остале празноверице, и како те врачаре светске власти кажњавају чак и смртном казном. На крају увода спомиње: скакање преко воде или ватре, затим, „чародѣйство, волшебство, равноже и пляснѣя, игранѣя и бѣсовскихъ пѣсней пѣнѣя“<sup>1</sup>; а у посл. од 18-X-1763 г. помињу се: врачарице, волшебници, чинилнице, цигани, баялице. Иначе, у погледу порока не би се нашла места која би прецизно сведочила о ширењу каквог нарочитог порока. Обично се, у посланицама уз пост, помињу следећи греси: лаж, завист, непоштовање родитеља, непријатељство, крађа, блуд, „мужлоштво и скотолоштво.“ Али, изгледа, овде се писац више придржава оне обичне схеме борбе противу греха коју налазимо у аскетској литератури Нила Синајског, Касијана и др., неголи што се ту инспирише неким нарочитим сувременим појавама. Једино у посл. од 18-X-1763 г. улази се у детаљније изобличавање порока, кад се свештенику дају упуства да веће грешнике пријављује протопопу. Ту се спомињу лица „цѣющѣи (душу, веру, крст, пост, гроб, даске, кума и попа, и ост.) и хѣлители, лажесвидѣтели, кавгажѣ, кленѣщѣисе, нехранѣщѣи постѣ, явне пѣянице“ и др.

Главни узрок рђавог моралног и религиозног стања у народу види писац у самом свештенству. То он сам скоро у свакој пастирској посланици не забораваља, и то не без горчине, да нагласи. Ради тога он и чини у главnome све прекоре свештенству.

О рђавим појавама код свештенства тога доба ми имамо података и на другој страни. Узмимо само синодални протокол из 1750 г. у коме се налази наредба свештеницима да се не скитају по варошима, механама и свадбама, да не служе другима на саблазан!<sup>2</sup> У овим посланицама наш јерарх говори доста о животу свештениковом и о пороцима,<sup>3</sup> али се највише

<sup>1</sup> Прот. цирк. м-ра Хопова: посл. од 1-VIII-1759 г.

<sup>2</sup> Сион, 1904, с. 85.

<sup>3</sup> Т. Остојин је приказао садржину једне посланице Ненадовићеве, упућене монасима 1 јануара 1754 г., из које може да се види донекле живот тадањих монаха. Ту се говори о јелу и пићу, о раскоши и кичошлуку, о венцу од косе око главе, о недостатку дисциплине и реда ит.д. (Т. Остојин, цит. дело, стр. 45).

задржава на незнању и немару, на недостатку пастирске ревности. У посланици од 19-II-1765 год. пише: „Мнози во священнически чинъ ѿдаются не за ино что развѣ да бы ѿ данѡдаянїя (т. ј. намета и пореза) свободился и тѣмъ прикормѣнїе имѣлъ а никаковаго должнаго званїю священническомъ искъства и вѣжества имѣтъ, но ниже и знаютъ что то священное писанїе есть развѣ всякъю и найпослѣднѣю книгъ написаннѣю сященнымъ писанїемъ быти вѣрѣющимъ проповѣдѣють“. Па наставља: „Первѣе желаютъ поставитися (т. ј. да се рукоположе), а потомъ учитися обѣщаютъ“. Због тога, природно, они нису у стању да врше пастирски рад онако како би митрополит желео. Али је зло још и веће што поред њихова „неискъства“ долази и „нерадѣнїе“ (немар), како вели писац у посл. од 26 VI-1753 год. Тако, пре свега, немају ни књига; неће да их набаве. У посл. од 18-X-1763 год. помиње се које то књиге немају: Нови Завѣтъ съ Еваггелиемъ и Апостоломъ, Катихисисъ, Десятословіе, Литѣргїаръ и Требникъ. Ради тога и не врше правилно обреде. Крштење, на пример, не врше помоћу погружавања; чак и немају прописне крстионице.<sup>1</sup> Што је најгоре, тај немар се показује и у томе што ови и у цркву не одлазе, не читају правила (вероватно, правила за служење св. Литургије), не служе св. Литургију, „но многожди звонеть а въ церковь не ходять“; народ дође у цркву каткад, а свештеника нема. Благодарѣни томе немару многа лица умиру некрштена; други опет умиру без исповести и причешћа.<sup>2</sup>)

Такво стање побуђује митрополита Ненадовића на једну интензивну акцију, коју он, како видимо из посланица, не прекида до своје смрти, управо, према овим посланицама, до 1766 год. Два су зла која он има стално пред очима; незнање и порок; борба противу та два зла, то је његова главна брига, без обзира на све спољне неприлике које морају њега највише да притискују. Према овоме се оријентише цео његов пастирски рад о коме нам говоре посланице. Издају се у ову сврху директне наредбе. Имамо о томе и других доказа, али можемо узети само неколико случаја, опет из синодалног протокола његова времена. Ту се, на пример, одређује кавна (одлучење од цркве) за световњаке који не долазе у цркву, не исповедају

<sup>1</sup> Посл. од 26-VI-1753 г.

<sup>2</sup> Исто.

се и не причешћују; забрањују се при цркви механе, свирке и игре; прописују се јавне казне за врачаре и т. д.<sup>1</sup> Али, разуме се, није довољно задржати се на наредбама. Ради тога се сада ради на јачању пастирства уопште и на практичном развијању црквеног живота. И посланице нам прилично јасно говоре о том практичном пастирском раду митрополита Ненадовића. Ту долази: 1) образовање свештенства и школа у опште; 2) чисто пастирски духовнички рад и недељна школа, и 3) проповедништво и богослужење.

1). Мисао о потреби свештеничког образовања понавља се често у пастирским посланицама. Једном приликом<sup>2</sup> писац цитира С. Полоцког: „Чесомъ убо іерей невѣжда уподобитися можетъ: есть соль обзѣвшая... есть святильникъ горцѣ дымѣщій а не свѣтѣщій. Есть солнце помраченное егоже помраченіе многимъ злимъ виною есть“.<sup>3</sup> Колика се пажња обраћа на свештеничко образовање, најбоље нам показује сама карловачка школа, за коју Ненадовић чини више него ма ко.<sup>4</sup> Но на томе ради он и мимо школе. Издаје се за свештенике „Поученіе свѣтительское къ ново поставляемомъ іерею“ и шаље наредба да се то „поученіе“ прочита свакодневно по једанпут, а у празничке дане и двапут; у току године мора оно да се научи на памет, о чему ће сам митрополит у згодној прилици да се увери<sup>5</sup>. Ово је „поученіе“ једна мала руска књижица, издана Св. Синодом; садржи у главном о важности свештеничке службе и о разним странама те службе, — све већином на основу св. Писма и свв. Отаца<sup>6</sup>. Друга књига, намењена свештенству, била је „Ортодоксос“. То је кратак извод из катихизиса Петра Могиле (†1647 г.); садржи кратке основе вере, затим неколико молитава и Божије заповести<sup>7</sup>. И ову су књигу свештеници морали да знају

<sup>1</sup> Сион, 1904, с. 102.

<sup>2</sup> посл. од 26-VI-1753.

<sup>3</sup> „Вечеря душевная“ лист 164.

<sup>4</sup> Летопис М. С. 137, ст. 50.

<sup>5</sup> посл. од 22-XII-1755 г.; посл. од 4-VII-1755 г. у Раваничком цирк. протоколу.

<sup>6</sup> Види о овоме П. И. Нечаевъ, Практическое Руководство для священнослужителей, Петроградъ. 1915, с. 114.

<sup>7</sup> Издао га је секретар митрополитов Захарија Орфелин, под насловом „Ортодоксос омолоія сирѣчь православное исповѣданіе католическія и апостолскія церкви восточныя (Види о овоме Т. Остојин, цит. дело, с. 286 и 285.

напамет.<sup>1</sup> Поред овога, у посланицама има података о старању митрополитову за образовање монаха<sup>2</sup>.

Ради образовања свештенства, а тако исто и ради образовања народа, обраћа се пажња на народну школу. У посланици од 17-X-1755 г. јасно се показује та брига митрополитова да се по свима већим местима подигну школе, да се нађу учитељи, или да ту дужност врше сами свештеници<sup>3</sup>, ако су у стању да то чине. Свештеници морају своју децу да шаљу у школу и да саветују остале родитеље да дају децу „на учение книжное“.<sup>4</sup> Препоручује се, затим, да деца, пошто сврше часословъ и псалтиръ, буду доведена у Карловце, у „граматикъ славенскъ“.<sup>5</sup> Ова наредба важи нарочито за ипођаконе и ђаконе, који неће бити рукоположени у свештенички чин без ове школе. (Спомиње се да карловачка школа траје само једну годину<sup>6</sup>). Та ревност у подизању школе може се у неколико видети из једне напомене у „протоколону“<sup>7</sup>, како је у Руми била забрањена литургија док се црква не оправља и док се механа поред цркве не преправи у школу.

Не види се из посланица целокупан рад овог нашег јерарха на просвети. Али то што се да видети из њих довољно је да нам покаже да појава Јосифа II није једини узрок нашим црквено-просветним приликама краја XVIII века.

2. Разноврсно је, према овим посланицама, и учешће митрополита Ненадовића у организацији пастирског рада. Ту спадају наредбе о књигама и протоколима, па онда наредбе и савети о поступању са својим парохијанима, наредбе о посећивању парохијана — нарочито болесника, о поучавању парохијана приликом посете и наредбе у опште о свему оном што улази у круг правог пастирског рада (посл. од 18-X-1763 г.). Али највише се старања поклања овде уважању обавезне исповести и установи недељне школе.

Исповест је, видели смо, честа тема посланица уз пост. Митрополит сада иде даље и покушава да на пракси оствари

<sup>1</sup> посл. од 18-X-1763 г.

<sup>2</sup> посл. од 1759 г. (Хошовски црк. протокол, бр. 88.).

<sup>3</sup> Ово у „Протоколону“ из 1750 г. Сион, 1904, с. 302.

<sup>4</sup> посл. од 19-II-1761 г. О овоме и синодска наредба. Сион, 1904, с. 102.

<sup>5</sup> посл. од 19-II-1761 г.

<sup>6</sup> исто.

<sup>7</sup> Сион, 1904, с. 463.

обавезну исповест. Тако се у посланици од 12-II-1752 г. прописује да сваки парохијанин мора да има цедуљу од свог исповедника. А уз то, за исповеднике се одређују нарочита лица, т. зв. духовници.<sup>1</sup> Ови се одређују из реда јеромонаха или игумана, за сваки протопопијат по један. О томе има доста података и у посланицама и у наредбама.<sup>2</sup> У поменутом „протоколону“ налази се и један списак духовника за архиђијезу од 1755 г.<sup>3</sup>, из кога се види да су изузетно у списак духовника могли да уђу и протојереји. Шаљу се духовници у народ у току сва четири поста и добијају нарочите инструкције и о припремању за ову службу (за припрему се нарочито наглашава потреба изучавања св. Писма) и о томе како да врше ту службу и како да поступају с народом („да буду народу и родитељи и лекари и судије“). Ове су инструкције понекад писане са тако добрим познавањем психологије пастирства да ће увек моћи једном исповеднику много да пруже.<sup>4</sup> У неким посланицама уз пост митрополит не заборави да препоручи духовнике народу;<sup>5</sup> понекад се спомиње и име духовника.<sup>6</sup> Колико је се настојавало да се исповест врши свуда и да се врши тачно, показује нам следеће. У циркуларном протоколу м-ра Раванице, у наредби о духовницима од 25-XI-1751 г., прети се, да ће сваки духовник који закасни бити затворен онолико дана колико се закасни. А како је вршење исповести зависило у главном од парохијских свештеника, то се њима опет наређује, под претњом лишења

<sup>1</sup> Духовни отац, *πνευματικός*, исповедник. (Код Вука: духовник — der Beichtvater, исповједник). Види о овоме опширније код Т. Остојића, цит. дело, стр. 184 до 186 г. и Сион, 1905 г.

<sup>2</sup> В. цирк. прот. м-ра Раванице, наредба од 25-X-1761 г. од 9-II-1752 г. итд.

<sup>3</sup> Штампан у Сиону, 1904 г., с. 461.

<sup>4</sup> Г. прота Д. Руварац, их је штампао у Архиву за историју Срп. Правосл. Карловачке Митрополије, 1914, IV, I, с. 80. и у Сиону, 1904. с. 461. Духовнику је издаван и декрет. Такав један декрет од 1755 г. штампан је у Архиву за ист. Карл. Митр. 1914, IV, с. 82. Поред тога, добијали су духовници од митрополита и специјална упуства (в. у Сиону, 1904, с. 506: „Писмо отцем духовнымъ отъ архіерея даемое“; в. Архив за ист. Карл. Митр. 1914, с. 83.

<sup>5</sup> У посланици од 28-II-1766 г. пише: „а Христолюбимъ вашимъ препоручаемъ, да духовнаго оца вишего у свакомъ мѣстѣ охотно и усердно прѣмлете, конакомъ ушедрите, и подвозомъ ѿ мѣста до мѣста, тако ѿ двшашъ вашихъ трѣждающемъся, послѣжите“.

<sup>6</sup> У посланици од 22-II-1656 г.



парохије, да народ приводе духовнику, да ради тога иду од куће до куће и да никога не оставе без исповести<sup>1</sup>. Ради тога се свештеницима упућују и специјалне посланице, управо наредбе<sup>2</sup>.

Ова установа духовника одржала је се неко време<sup>3</sup>), па је за време патријарха Рајачића престала.

Од великог значаја за верско образовање народа била је и установа недељне школе. У посланици од 13-V-1754 г. митрополит Ненадовић наводи да је био стари наш обичај, који је се сачувао чак до његовог времена, да се народ у цркви учи символу вере, Божјим заповестима, молитви Господњој и „цѣлованію архангелскомѣ, то естъ Богородице Дѣво“<sup>4</sup>. Али доцније, овај је се обичај почео да губи: „ово ради ратныхъ временъ, ово же ѿ небреженія и лѣности“<sup>5</sup>. Увиђајући какав значај има та верска обука, митрополит са синодом доноси наредбу „да свештеници уче старе и младе у све празничке и недељне дане после јутрење, литургије и вечерње“. Ту се одређује и шта народ има првенствено да научи: Символ Вере, Молитву Господњу, Богородице Дјево, 10 Божјих Заповести и да се правилно уме да крсти. Одређује се рок од 3 године. Ако се свештеник покаже у овоме немарљив, кажњава се забраном епитрахиља<sup>4</sup>. Можда је се на пракси било показало као тешко изводљиво обучавање народа после сваког богослужења у недељне и празничне дане, или је било других разлога, тек у посланицама митрополитовим, почев од 1754<sup>5</sup> године, одређује се за ову верску обуку недеља по подне. Прва је посланица од 13-V-1754 г. која о томе говори „да ѿ дне сего нашего ѿглашенія у свакомѣ шанцѣ, милитарскомѣ мѣстѣ, вароши и сѣлѣ стоящїи парохїалниѣ сщеницы, сваке недѣле и свакога дрѣгаго праздника преко сваке цѣле године унапредъ пополѣдне

<sup>1</sup> Посл. од 15-XI-1756 г.; посл. од 27-I-1757 г. и др. Исто је таква строгост постојала и односно причешћивања и исповести свих лица која живе у манастирима. (В. Т. Остојић, пом. дело, с. 137).

<sup>2</sup> Архив за ист. Карл. М. 1924, 84—85. Интересантна је у овом погледу напомена на крају посл. од 27-I-1757 г. да у овоме цивилне и војне власти имају да помажу свештенику.

<sup>3</sup> Н. Рајчић, Аутобиографија Петра Руњанина, С. Карловци. 1914, стр. 68.

<sup>4</sup> Синодални протокол од 27 јуна 1750 г. (Синод., 1904, с. 84)

<sup>5</sup> Тада се оваква наредба заводи и у протоколу (Синод., 1904, 430).

ѿ второмъ часѣ звонетъ, и онаго мѣста парохіани старіи и млади, великіи и маліи, мѣженски и женскіи в' црковъ собиравтъ се, и ѿ своихъ сщениковъ обѣчаютъ се". И онда се помиње тај исти програм рада. То се доцније напомиње и у неколиким пастирским посланицама и у посланицама уз пост.<sup>1</sup> Ради тога се вероватно и захтева од свештеника учење Ортодоксуса напамет. Као год што је свештеник био контролисан, преко протојереја и путем визитације, у извршивању ове наредбе и кажњаван за немарност (прво, забраном епитрахиља, а после — одузимањем парохіје) тако исто употребљава митрополит извесна средства да натера и парохіјане на послушност; одређује он казну и за њих, ако не буду долазили на часове верске обуке. У посланици од 15-V-1754 г. о тој казни се пише следеће: ако цела црквена општина не дође на часове верске обуке, онда свештеник има да престане да служи у опште и да врши ма какве требе, изузев исповест и причешћивање болесника на самрти и крштење, — то чега нико не може бити лишен; ако пак одсуствују из цркве само неки домови или поједина лица, онда да се овако поступи само према њима. Друго средство принуђавања народа да долази на верску обуку било је у томе што свештеник није смео да венча никога „безъ наученія предположенныхъ въ церкви учитися нарежденныхъ, и прочихъ христіанину приличныхъ должностей". То је била синодска наредба из 1750. г.<sup>2</sup> коју митрополит понавља и у посланицама.<sup>3</sup>

Недељне школе су постајале у ово време и по манастирима, ради слугу и ради становника по прњаворима. И ове су имале исти програм и држане су у исто време.<sup>4</sup>

3. Најзад, из посланица митрополита Ненадовића види се његов рад на унапређењу и двеју главних страна пастирске делатности: проповедништва и богослужења.

Стално проповедање по црквама митрополит Ненадовић предвиђа и у својим правилима. „Аще же священникъ имѣтъ ѿдарованія Божія даръ учителства, то и во вся недѣли и праздници да проповѣдетъ людемъ слово Божіе и да учить

<sup>1</sup> У посл. од 14-X-1755 г.; од 18-II-1764 г. и др.

<sup>2</sup> Сион, 1904. с. 102.

<sup>3</sup> Посл. од 26-VI-1753 г.

<sup>4</sup> Т. Остојин, пом. д. 137—138.

ихъ благовѣрїю и божественнымъ повелѣніемъ и сіе не ѿ своего ума да сказъетъ... но якоже церковни свѣтилници и учители своими писанїями истолковаша“.<sup>1</sup> Ради успешнијег проповедања наређује се стално читање св. Писма. Према првом правилу за свештенике Нови Завет мора да се прочита у току године девет пута „вѣдѣнїя ради слова и закона Божїя и слѣженїя проповѣди къ народѣ.“ По црквама где свештеник није могао проповедати, видели смо, наређује да се читају проповеди из „Вечера дѣшевная“.

У посланицама се овакве наредбе понављају и дају се оправдања и разлози за њих.<sup>2</sup> Као главни аргументи и овде дођу пастирске посланице Ап. Павла<sup>3</sup> и књига пророка Језекиља. „Аще мнѣ глаголющъ къ беззаконникѣ; смертію умреш: не возвѣстиши емѣ, ни соглаголешися, да ѿ пѣсти своего беззаконнаю возвратися и жив бѣдетъ; беззаконникъ тои въ беззаконїи своемъ умреть, крови же его ѿ рѣкъ твоихъ взидѣтъ“.<sup>4</sup>

Истина, из посланице се не види како је се свештенство одазивало на ове савете и наредбе. Како се те наредбе понављају чак до 1763 г., могло би се закључити да није било много одзива. Али зато овај интензиван рад митрополита Ненадовића на подизању проповедништва није безначајан по успех у другој половини XVIII века, када се проповедништво већ више практикује. Из овог времена зна се да је се проповедало на литургији за време „причастна“,<sup>5</sup> да је се каткад проповед проносила напамет.<sup>6</sup> А из посланица се види да је и митрополит проповедао.<sup>7</sup>

Више нам дају ове посланице података о богослужењу. Изгледа, више се уопште места даје у њима богослужењу неголи проповедништву. То је, у осталом, и разумљиво кад се зна колико су код нас богослужење и обредност били, тако рећи, главна школа хришћанског васпитања у току векова, како је из молитава, песама и обреда народ искључиво и црпео знања о вери. Митрополит Ненадовић схвата тај значај богослужења,

<sup>1</sup> Рукопис у патр. библиотеци, бр. 107. правило 20.

<sup>2</sup> 28-II-1753; од 18-X-1763, од 26-VI-1753. и др.

<sup>3</sup> Нарочито II Тим. IV, 2—4.

<sup>4</sup> Језекиљ, XXXIII, 8. — у посл. од 28-II-1753.

<sup>5</sup> Сион, 1904, с. 398.

<sup>6</sup> исто, с. 399.

<sup>7</sup> посл. од 18-X-1763.

а уз то и сам има много љубави према њему. Види се из посланица како он често служи литургију; служи чак и кад је на службеном путу за Беч.<sup>1</sup> Није чудо, дакле, што се он дотиче овог предмета врло често у својим посланицама још од 1745 г.

Још као епископ горњо-карловачки Ненадовић је био издао наредбу да свештеници врше богослужење седам пута на дан полуноћница јутрење, часови, литургија, девети час, вечерња и повечерје<sup>2</sup>. Али о томе не налазимо да се говори у посланицама. Имамо овде упуства о вршењу богослужења и поједине наредбе, као што су: о реду у олтару<sup>3</sup>, о метанисању на литургији,<sup>4</sup> противу немарности при вршењу литургије,<sup>5</sup> затим, упуство народу да чини метанија када сретне свештеника који носи св. причешће за болеснике<sup>6</sup> и др. А што се тиче самог реда богослужења, то се из посланица може да види једино да је по манастирима било обавезно свакодневно служење литургије.<sup>7</sup> Тој свакодневной литургији морала је да присуствује сва братја; а за служење су имали да се припремају, сем чредног јеромонаха, још и еклесиарх и типикар, — да би у случају болести једнога од њих ипак неко служио. Уз то, сваки свештено-монах морао је да служи литургију најмање једанпут месечно.

Интересантни су у овим посланицама подаци о обреду „умовенія ногъ“ и о честомъ молепствију.

Обред „умовенія ногъ“,<sup>8</sup> према овим посланицама, вршен је на Велики Четвртак у Карловцима или у Иригу. Први пуг о овоме спомиње посланица од априла 1755 г. У њој се позива све свештенство у Ириг — „кој можете и коимъ не в'рло далеко, и сами и с синови и с дщерми вашими“. А из „протоколона“ се види да је овај обред вршен и 1752 г.;<sup>1</sup> ту се у неколико да видети како је текао обред.

<sup>1</sup> Из „протоколона“ се види да митрополит служи литургију на сва три дана Божића, па затим на Нову Годину, на Богојављење, на Св. Јована, на Св. Саву и т. д. (Сион, 1904. с. 398-399.)

<sup>2</sup> Сион, 1906, с. 466-468.

<sup>3</sup> Хоповски циркуларни протокол, бр. 89 од 1759 г.

<sup>4</sup> исто, бр. 79 од 1758 г.

<sup>5</sup> 18-X-1763 г.

<sup>6</sup> посл. од 18-III-1752 г.

<sup>7</sup> З. тачка наредбе манастирима од 1749 г.

<sup>8</sup> О овоме в. Т. Остојић, цит. д. с. 244.

Општа молепствија се служе врло често. Митрополит наређује опште молепствије за сваки важнији догађај у животу црквеном, народном или манастирском. Када митрополит одлази у Беч ради манастирских или народних послова, онда он пре свога поласка шаље посланицу у којој препоручује служење молепствија „ω начинанїи добраго дѣла“. Исто тако нареди и благодарење кад се с пута врати.<sup>2</sup> У посланицама се обично овако објашњава потреба за молепствијем. „Понеже немимходна потреба позиваеъ насъ к' царствѹющемъ граду Бечѹ... а путешествїе наше желаеъ на ωбщее святыхъ церквей, честного клера и славнаго народа добро и ползѹ управити, того ради врѣчаю васъ всѣхъ милости Божїей и покровѹ пресвятїя Богородицы, себя вашимъ святымъ и усерднымъ ω насъ молитвамъ препорѹчаеъ и напоминаеъ уставоположное ω начати благо ωбще народнаго дѣла молебствїе и в' напредъ совершати, да бы Божїя благость умолиласъ умилостивити сердце ихъ цесаро-кравлевскаго величества на церковь святѹ нашу, честни клер и народъ и насъ во прошенїяхъ нашихъ услышати“.<sup>3</sup> Оваквих посланица о молепствију пред пут митрополитов у Беч имамо шест: од 16-XI-1749 г., 22-XII-1750 г., 25-VIII-1753 г., 28-VII-1755 г., 6-V-1761 г., и од 5-VII-1762 г. Наређује се опште служење молепствија, према овим посланицама, и у другим важнијим случајевима: приликом епидемије у народу<sup>4</sup>, за време тешких политичких непрљика<sup>5</sup>, за опште благостање народно<sup>6</sup>, за време рада једне комисије у решавању спора око манастирских имања,<sup>7</sup> поводом појединих случајева у народу, као што је случај неке Живане која је била ушла у храм Св. Богородице у Карловцима и отуда није никако излазила, очекујући своје ослобођење од духа нечистог<sup>8</sup> и т. д.

Понекад се поред молепствија наређује пост. Таква је наредба манастирима приликом доласка комисије за решавање

<sup>1</sup> Сион, 1994, с. 338-339.

<sup>2</sup> Црк. прот. м-ра Раванице: од 2-IV-1750. 14-VI-1761,

<sup>3</sup> Црк. прот. м-ра Раван., од 16 нов. 1759 г.

<sup>4</sup> исто, од 8-IV-1760 г.

<sup>5</sup> исто, од 13-X-1749 г.

<sup>6</sup> Сион, 1904, с. 398.

<sup>7</sup> од 13-IX-1754 г.

<sup>8</sup> од 6 и 11-V-1753 г.

спора између фрушкогорских манастира и спахија у Илоку.<sup>1</sup> Према тој наредби монаси су имали седам дана да посте („единицею днемъ ясти съхояденія безъ вина и ракіе“) и уз то, да свакодневно читају у својим ћелијама по три катизме с молитвама св. Јефрема и поклонима. Овакав пост се наређује и после свршеног рада комисије<sup>2</sup>. Али се често у посланицама о молепствију говори о том духу побожности са којим их треба служити. „Молебствіе же сіе да не бѣдетъ кодъ васъ само ѿ устава и обычая совершаемое, но поревнѣйте ѿ чистаго своего срдца“<sup>3</sup>. Када митрополит даје у својим посланицама та молитвена упутства, када говори о тој потпуној преданости у молитви, не може а да се не осети онај исти дух који се осећа у речима св. Саве: „припадите къ ніемоу... плачоуште се съ слъзами прѣдъ нимъ.“<sup>4</sup>

Налази се у понеким посланицама митрополита Ненадовића детаљније и о самом чину молепствија.<sup>5</sup> Из тога се види да је оно служено по литургиариону Кијево-Печерске Лавре, а да је се, уз то, молило о истом предмету и на јектенијама и на проскомидији.

*Dr. Дамаскин Грданички.*